

STAPPENPLAN

INCLUSIEF ONDERWIJS

SCHOLEN

Het platform In1school maakt onderdeel uit van het onderwijs programma van kinderrechtenorganisatie Defence for Children.

www.in1school.nl

PLATFORM

IN **SCHOOL**

Colofon

©2018 Defence for Children

Teksten: Jose Smits m.m.v. Astrid Greven en Heleen Hartholt (In1school).

Redactie: Jessica van der Plas en Danielle de Jong (Defence for Children).

Voor vragen of opmerkingen kan er contact opgenomen worden met info@in1school.nl.

Inhoud

Colofon	2
1. Introductie	4
2. Visie	4
3. Kennis	8
Stap 1: vorm een team	17
Stap 2: Visieontwikkeling.....	17
Stap 3: inventarisatie.....	18
Stap 4: actieplan	19
Stap 5: het begin is er	22
Bronnen	23
Literatuur voor verdere verdieping	24

1. Introductie

Van start met inclusief onderwijs? Dit stappenplan biedt de handvatten om te werken aan een inclusief onderwijssysteem. Onder visie en kennis staat alle achtergrondinformatie die nodig is bij de ontwikkeling van een inclusief onderwijssysteem. Zo komt het belang van een scherpe visie naar voren en wordt er gekeken waarom inclusief onderwijs nu zo belangrijk is. Om deze visie vorm te geven is de juiste kennis vereist. Daarom staat er onder kennis de benodigde achtergrondinformatie voor visieontwikkeling, zoals informatie over wat inclusief onderwijs is en om wie het gaat.

Het stappenplan is onderverdeeld in vier doelgroepen; beleidsmakers, scholen, bestuurders/samenwerkingsverbanden en ouders/verzorgers. In deze versie van het stappenplan staan de stappen voor ouders en verzorgers.

2. Visie

De eerste stap op weg naar inclusief onderwijs is begrijpen waarom het belangrijk is, wat het eigenlijk is en hoe inclusief onderwijs past bij je algemene visie. Voor alle betrokken partijen (schoolteam, bestuurders, ouders/leerlingen en ambtenaren/politici) geldt, denk na, lees erover en praat met elkaar over je visie op inclusie.

Een aantal scholen in Gorinchem besloot begin deze eeuw dat ze inclusief wilden worden. Piet Vogel, destijds directeur van het samenwerkingsverband van scholen, zegt daarover: "Als een school mee wilde doen, begonnen we met een teamweekend, in een klooster in Leuven of ergens in Zeeland. Zo gaven we de visieontwikkeling een boost. Want het begint met het duidelijk maken van je visie. Accepteren dat alle kinderen, ook kinderen die sterk afwijken van de norm, in één school onderwijs volgen. Daarna moet je zorgen voor theorie en goede praktijk."

Piet Vogel formuleert wat de essentie is van zijn visie op inclusie in het onderwijs. Daarmee zegt hij nog niet zoveel over het waarom achter die gedachte. Waarom zou je die radicale omslag willen maken waarin alle kinderen, zonder uitzondering, welkom zijn op dezelfde school? In een bespreking over visie op inclusief onderwijs kun je proberen die vraag te beantwoorden. Andere vragen zijn ook van belang, zoals: Wat is eigenlijk inclusief onderwijs; wat hoort er nu wel of niet bij?

Op deze pagina's gaan we in op die vragen en op alles wat erna komt: Als je inclusief onderwijs belangrijk vindt, hoe ga je dat organiseren: in je beleid, op school en in de klas? Wat zijn stappen die schooldirecteuren, leerkrachten, ouders zetten? Is het te betalen? Hoe lang duurt het veranderingsproces? Waar begin je? Hoe kunnen gemeentebestuurders en landelijke politici bijdragen. In deze routekaart/stappenplan naar inclusief onderwijs is volop informatie te vinden.

Waarom inclusief?

Het belangrijkste argument: inclusief onderwijs is een mensenrecht. Het is een mensenrecht om te leven midden in de samenleving, om kansen te krijgen om je te ontwikkelen en te laten zien wat je kunt betekenen voor anderen. Op jonge leeftijd is de school in de eigen buurt de plek waar ieder samenkomt en contacten opdoet. De school is dan de samenleving. Het algemene mensenrecht op meedoen en een bijdrage leveren vertaalt zich daarom voor kinderen en jongeren in: naar de school gaan waar anderen naar toe gaan, elkaar ontmoeten en samenwerken en de kans krijgen je te ontwikkelen zoals ieder ander.

Er zijn veel verschillen tussen mensen; in aanleg, in talenten, in mogelijkheden. Verschillen tussen mensen maakt echter niet dat iemand beter of hoger is dan een ander. Man of vrouw, licht of donker,

fysiek tot veel in staat of beperkt, hoog of laag IQ, aardig of humeurig; het maakt in essentie niet uit; mensen zijn gelijkwaardig.

Dat principe van gelijkwaardigheid is in ons rechtssysteem verankerd en is de basis van de manier waarop we de samenleving organiseren. Als we dat principe loslaten, ontstaat ellende. Ook ons onderwijssysteem moet gebaseerd zijn op gelijkwaardigheid tussen mensen: iedereen mag zich ontwikkelen, iedereen krijgt gelijke kansen en iedereen ontmoet, leert en werkt met elkaar.

Goed onderwijs; toch allang geregeld?

Kinderen met een beperking worden in Nederland gelijk behandeld en hebben dan toch ook recht op goed onderwijs net als kinderen zonder beperking? Het is inderdaad zo dat ons rechtssysteem wettelijk erkent dat ieder mens gelijkwaardig is. We hebben het vastgelegd in artikel 1 van de Grondwet: "allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan." Het principe is ook vastgelegd in door Nederland onderschreven internationale verdragen, zoals het [VRPH; het Verdrag inzake ondersteuning van mensen met een handicap](#). Veel scholen zijn niet toegankelijk voor gehandicapte leerlingen.

Mensen met een handicap kunnen niet overal in of naartoe omdat er onvoldoende rekening wordt gehouden met een handicap: een rolstoel, blindheid, doofheid, verstandelijke beperking, moeheid vanwege chronische ziekte. Ook in het onderwijs zijn er problemen. Een paar voorbeelden daarvan:

- Een klaslokaal heeft een standaardmaat en onderwijsfinanciering zet aan tot een bepaalde groeps grootte, waardoor het zo vol is dat een rolstoeler amper kan draaien. Een lift is in oudere schoolgebouwen niet aanwezig.
- Het merendeel van de scholen is ingesteld op wat een gemiddelde leerling nodig heeft: het lesprogramma is afgestemd op een gemiddeld IQ-niveau zodat leerlingen die hoogbegaafd zijn of bijvoorbeeld Downsyndroom hebben, er verloren bij kunnen zitten.
- Geen van de leerkrachten leert gebarentaal voor het geval er een dove leerling is, enzovoorts.

Meedoen als ieder ander betekent voor leerlingen met een beperking dat de school in brede zin meer toegankelijk wordt gemaakt (groter en meer ruimten, lift) en dat voor individuele leerlingen extra ondersteuning nodig is (zoals bijvoorbeeld een zorgassistent, gebarentolk of aangepaste leerlijn).

Ondersteuning op school

Nederland is een welvarend land. Er is veel individuele ondersteuning geregeld voor mensen met een handicap, óók in het onderwijs. Het probleem is dat ondersteuning vaak alleen op aparte speciale scholen verkrijgbaar is. Met de beste bedoelingen zijn scholen ontstaan voor rollende kinderen, voor kinderen met andere fysieke beperkingen, voor kinderen met verstandelijke beperkingen, voor kinderen die doof zijn of blind, of slechthorend, of met autisme, of langdurig ziek zijn. En omdat die speciale scholen er zijn, hoeven de gewone scholen zich niet open te stellen.

Dit systeem waarin de ondersteuning vooral op aparte scholen beschikbaar is, leidt tot een uitstoot uit de normale leefomgeving van veel kinderen. Die uitstoot brengt grote nadelen met zich mee. Een weigering of verwijzing van een gewone school naar een speciale voelt als een straf; een kind is niet welkom waar andere kinderen dat wel zijn. Segregatie werkt negatief op het zelfbeeld van kinderen. Dat negatieve effect van segregatie was bijvoorbeeld in de Verenigde Staten een belangrijk argument om rassenscheiding in onderwijs wettelijk op te heffen.

Een ander nadeel van speciale scholen is, dat leerlingen op speciale scholen contact verliezen met kinderen zonder beperkingen en ook contact verliezen met activiteiten in hun eigen buurt. De speciale scholen zijn namelijk niet in hun eigen buurt gevestigd. Leerlingen van speciale scholen moeten vaak lang reizen in aparte busjes.

Speciaal onderwijs laat géén betere leerresultaten zien en bereidt kinderen slecht voor op maatschappelijke participatie na de schoolloopbaan. Speciale scholen houden het idee in stand dat kinderen en jongeren met een beperking niet mee kunnen draaien in normale samenlevingsverbanden. Ze worden immers al op jonge leeftijd apart gezet.

De samenleving verliest aan waarde als een deel van de mensen er niet volop bij horen. Ook mensen met een beperking dragen met hun persoonlijkheid en vaardigheden bij aan de samenleving. De samenleving is minder sociaal als het bewust of onbewust de inbreng van een groep mensen links laat liggen.

De schoolkeuze

Van ouders van kinderen met een beperking wordt vaak gezegd dat ze graag kiezen voor speciaal onderwijs. De verwachting is dat daar meer zorg en ondersteuning beschikbaar is en meer specialistische kennis van de beperking. Het is inderdaad waar dat in het speciaal onderwijs meer ondersteuning en (para)medische zorg beschikbaar is. Het systeem is zo georganiseerd en gefinancierd dat noodzakelijke zorg en ondersteuning op gewone scholen niet beschikbaar is of slechts met heel veel moeite kan worden geregeld. Simpele voorbeelden: een fysiotherapeut is beschikbaar in speciaal onderwijs. Op de reguliere school komt nooit een fysiotherapeut tenzij er speciale afspraken met de zorgverzekeraar worden gemaakt. Extra zorg hulp is standaard aanwezig op een speciale school. Op de reguliere school moeten ouders dat via een moeizame procedure aanvragen bij de gemeente en dat lukt, zeker bij jonge kinderen, vaak lastig. Gemeenten kennen leerlingvervoer doorgaans alléén toe naar speciaal onderwijs scholen. Ook blijkt volgens onderzoek van platform In1school dat kinderen met een beperking doorgaans alleen welkom zijn op een reguliere school zolang de school het programma niet teveel hoeft aan te passen.

Desondanks kiezen veel ouders wel voor regulier onderwijs. Onderzoek van dr. Gert de Graaf onder ouders van kinderen met Downsyndroom laat zien dat 56% van de kinderen met Downsyndroom uit een geboortjaar start op een reguliere basisschool. De Graaf vroeg naar motieven van ouders die naar het speciaal onderwijs gingen. Van 30% van de kinderen op speciale scholen geven de ouders aan dat ze dit eigenlijk niet wilden, maar dat ze geen reguliere school bereid vonden. Ouders die wel bewust kozen voor een speciale school doen dat om uiteenlopende redenen. Genoemd werden: te grote klassen op de reguliere school en te weinig aandacht, kind past daar niet vanwege laag cognitieniveau, medische problemen of concentratieproblemen of de angst dat hun kind geen aansluiting vindt bij kinderen zonder beperking.

Vooroordelen

In het voorgaande subhoofdstuk hebben wij beschreven dat kinderen met een beperking ondersteuning nodig hebben om volwaardig mee te kunnen doen op school en dat die ondersteuning vaak alleen in speciaal onderwijs te krijgen is. Dan lijkt het alsof inclusief onderwijs een kwestie is van organiseren. We hebben een systeem laten ontstaan van reguliere en speciale scholen waar extra ondersteuning is. Al wat moet worden gedaan is de ondersteuning overbrengen naar gewoon onderwijs.

Dat idee is een tikje naïef. Er spelen twee zaken mee die vaak onbenoemd blijven. De eerste is dat we vaak ongemakkelijk zijn bij mensen met een beperking en dat we vooroordelen hebben. We vinden ze 'beperkt', niet zo goed als 'wij' (het oude woord invalide betekent minder waard); soms lastig en bedreigend ('verwarde personen'), en duur (de Nederlandse regering heeft een wettelijk recht op gelijke behandeling jarenlang afgewezen als 'te duur'). Bij kinderen met een verstandelijke beperking is er het vooroordeel dat ze niet of nauwelijks kunnen leren, dus waarom zou je ze op school toelaten of, als je ze toelaat, lang laten leren?

Veel mensen reageren ongemakkelijk op mensen met een beperking. Ze zijn er niet mee vertrouwd. Uiterlijk en gedrag kan zo afwijken van de norm dat mensen staren, afschuw voelen of ongepaste nieuwsgierigheid oproepen. Soms keren mensen zich af (vanuit het idee: ik weet niet wat ik moet zeggen), soms reageren mensen wel maar dan met opmerkingen die ongepast zijn. Dan komen er

opmerkingen als: “wat is er met haar?” Of: “hebben jullie geen abortus overwogen?” Of (tegen ouders wijzend naar het kind naast hen): “wat zwaar voor jullie” Of (tegen het gezelschap van iemand in een rolstoel): “en wat wil hij drinken?” Veel opmerkingen zijn ongemakkelijk of ongepast, omdat ze uitsluitend gericht zijn op de handicap, omdat de handicap als negatief wordt gezien en omdat ze de persoon met een handicap negeren.

Wil je weten wat je wel kunt zeggen? Meestal volstaat: “Hallo, hoe is het met je?”.

Vooroordelen bestrijden op school begint met erkennen dat iedereen ze heeft (jij dus ook). De beste manier om ermee om te gaan is in gesprek te gaan met mensen over wie het gaat. Maak kennis met kinderen met een beperking. Vraag ouders van jonge kinderen met een handicap wat ze verwachten van een school. Nodig jongeren uit die blind zijn, doof, in de rolstoel rijden, een laag IQ hebben of een psychische aandoening hebben. Vraag wie ze zijn, wat ze verwachten van het leven, wat ze doen en tegenkomen en hoe ze hun schoolloopbaan hebben ervaren.

Doel onderwijssysteem

De vraag wat we met ons onderwijs willen bereiken, wordt in het publieke debat weinig gesteld. We hebben allemaal een persoonlijk idee over wat een ideale school is of moet zijn. Is het een plek waar kinderen zoveel mogelijk leren om het beste uit zichzelf te halen? En wat is dan het beste? De hoogste cito-scores of de hoogste examenresultaten? Het vooruitzicht op een goed betaalde baan? De beste worden in de wetenschap? Leren autonomie te ontwikkelen? Leren samen zijn met anderen en vreedzaam met elkaar om te gaan? Is het vooral de plek waar je mag ontdekken wat je talenten zijn en waar je je in wil specialiseren? Is een school ideaal als kinderen gelijkgestemden treffen en ouders op het schoolplein zich herkennen in de andere ouders? Of willen we iets meer van het ‘vreemde’ in anderen ontdekken om te leren over wie we zelf zijn?

Op beleidsniveau worden andere vragen gesteld: waar gaan we op investeren? Basisonderwijs, middelbaar onderwijs of universiteiten? Willen we dat onderwijs goede burgers oplevert die leren met elkaar om te gaan? Stimuleren we onderlinge competitie in de hoop dat het wetenschap, bedrijfsleven en onze positie in de wereldeconomie versterkt? Is kwaliteit van het Nederlandse onderwijs af te meten aan de scores van leerlingen op wiskunde in een internationale vergelijking (Pisa scores). Moet de overheid betalen voor studenten die langer over een studie doen? Vinden we een universiteitsdiploma een bewijs van intellectuele superioriteit die we niet mogen laten inflateren door dyslexiestudenten extra examentijd te gunnen zoals een Amsterdams hoogleraar bepleitte?

Het antwoord op deze vragen, gecombineerd met vooroordelen die we allemaal hebben, heeft invloed op de keuzen die ouders, leerkrachten en beleidsmakers maken in het onderwijs. Wie neigt naar scherpe onderlinge competitie en goed scoren op wiskundetesten en op arbeidsmarkt/economie, zal wellicht makkelijker minder waarde hechten aan investeren in goed onderwijs voor leerlingen met een verstandelijke beperking.

In de bespreking van de visie op inclusief onderwijs is het nuttig om dergelijke vragen te bespreken. Wat willen we met ons onderwijs en gaat het om tegengestelde belangen of zijn we in staat ze te verenigen? Kun je nadruk leggen op leerprestaties, competitie bevorderen en tegelijk vreedzaam samen zijn? Inclusief onderwijs gaat in ieder geval uit van een cultuur van gelijke kansen en van het idee dat alle mensen, met al hun verschillende capaciteiten leren samenwerken aan een vreedzame, welvarende samenleving.

3. Kennis

Wat is inclusief onderwijs?

Er zijn verschillende definities mogelijk van inclusief onderwijs. Een definitie die een pionier op dit terrein, onderwijskundige Gordon Porter, gebruikt is: "Leerlingen met een beperking gaan naar dezelfde school en zitten in de klassen/groepen samen met niet gehandicapte leeftijdgenoten waarbij ze de ondersteuning krijgen die ze nodig hebben om te slagen".

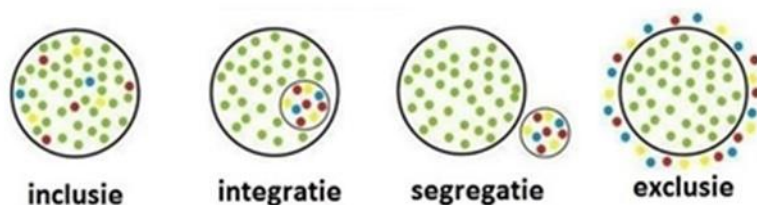
Platform In1school formuleert het zo:

"Inclusief onderwijs is onderwijs waarin kinderen vanuit allerlei achtergronden en met én zonder beperkingen samen spelen, werken en leren. Op een toegankelijke school in hun eigen omgeving, die hun ouders hebben uitgekozen, dezelfde school waar ze heen zouden gaan als ze geen handicap hadden. Inclusief onderwijs is open voor iedereen, toegankelijk in alle aspecten en dus met de nodige ondersteuning en zorg waar die nodig is voor optimale ontwikkeling."

Soms wordt gesproken over inclusie als kinderen met een beperking zijn toegelaten op een reguliere school. Platform In1school heeft echter op basis van ervaringsverhalen beschreven dat kinderen met een beperking op reguliere scholen er vaak alleen kunnen blijven voor zover ze passen bij wat de school te bieden heeft. In inclusief onderwijs is het andersom: de school past zich met het lesaanbod aan aan wat de kinderen vragen. De acceptatie van kinderen is bij inclusief onderwijs onvoorwaardelijk. Als er een probleem is met aanpassing of inpassing is dat nooit een reden een kind weg te sturen.

Van integratie naar inclusie

Er is verschil tussen inclusie en integratie. Dit wordt uitgebeeld door de onderstaande illustratie.

Inclusie: iedereen in reguliere klas: De school sluit aan bij de onderwijsbehoeften van alle kinderen uit de buurt, ongeacht hun beperking of de ernst daarvan.

Integratie: speciale klas op reguliere school: Kinderen met een beperking doen mee, op voorwaarde dat de rest van de school zich niet hoeft aan te passen.

Segregatie: speciale school: Kinderen gaan vanwege hun beperking naar een aparte school.

Exclusie: thuiszitters en kinderen met een ontheffing van leerplicht: Kinderen kunnen niet naar een school omdat de school geen passend aanbod biedt.

Het begrip inclusie (letterlijk insluiten) heeft niet alleen een relatie met handicap of beperking. In het onderwijs zijn ook andere groepen leerlingen soms buitengesloten (zoals asielkinderen) of achtergesteld (kinderen met een immigrantenachtergrond of lage sociaaleconomische status gaan los van IQ-niveau vaker naar vmbo dan kinderen van rijkere ouders). Gordon Porter heeft zijn inclusiedefinitie in een recente publicatie verbreed naar: "Inclusief onderwijs is het creëren van leeromgevingen waarin jonge mensen in onze diverse samenleving zich maximaal kunnen ontwikkelen tegelijk met leeftijdgenoten in

scholen die geworteld zijn in de lokale samenleving". Hij voegt hieraan toe dat handicap een belangrijk element is in de discussie.

Als een school consequent en met genoeg middelen werkt aan inclusief onderwijs, komt dat de kwaliteit van het onderwijs in brede zin ten goede. Leerkrachten zijn dan geschoold en gewend en krijgen genoeg ondersteuning om systematisch te werken aan het creëren van goede leeromstandigheden voor alle leerlingen. Er is veel wetenschappelijk onderzoek beschikbaar waarin de voordelen voor leerlingen met én zonder beperking wordt aangetoond.

Om wie gaat het?

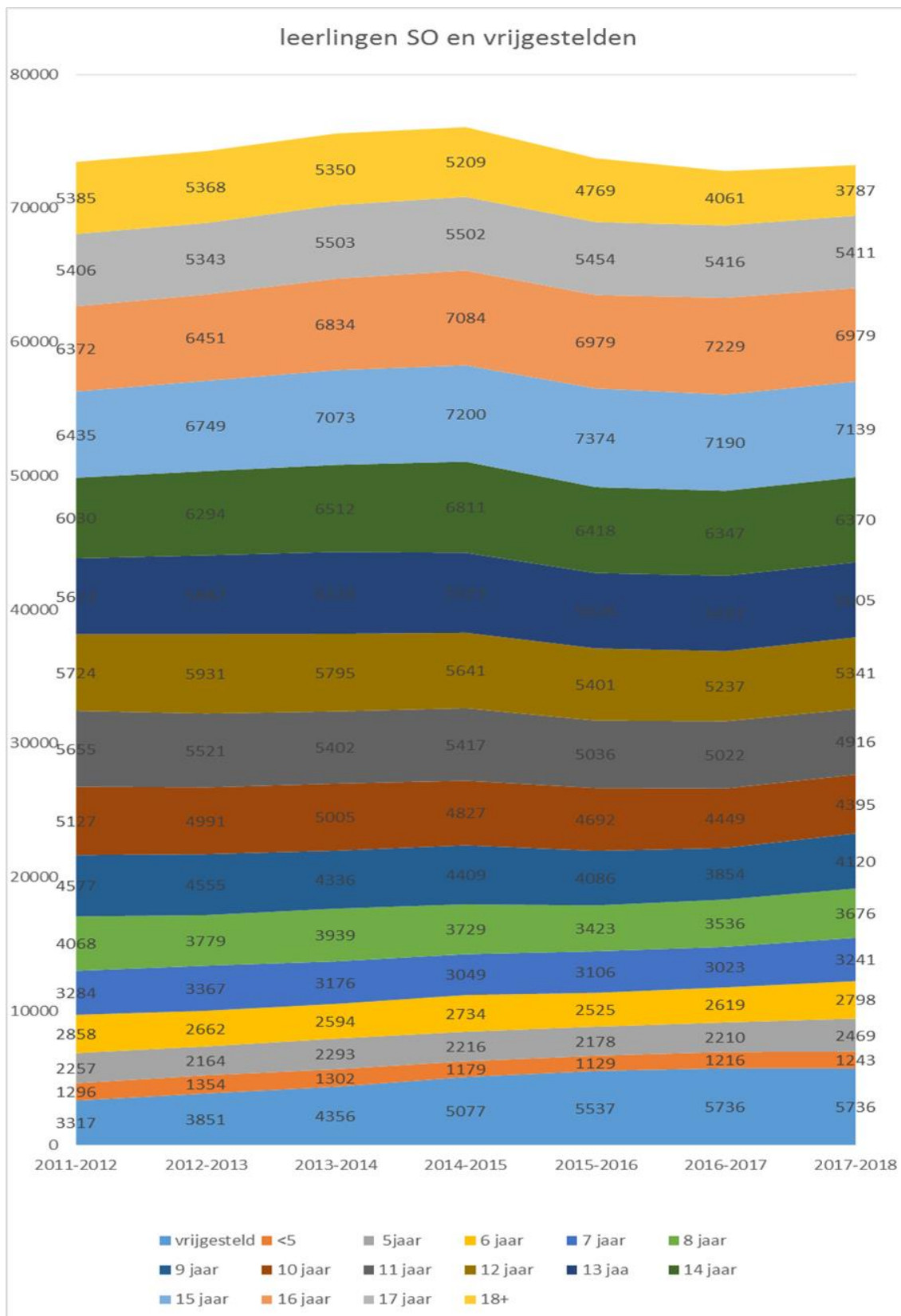
Er zijn ruim 70.000 leerlingen die onderwijs volgen in aparte speciale scholen of leerlingen die vanwege hun chronische ziekte of beperking formeel zijn vrijgesteld van leerplicht. De groep kinderen die zijn vrijgesteld gaan overdag doorgaans naar een kinderdagcentrum waar ze zorg en dagbesteding krijgen. Er zijn ook 'thuiszitters'; kinderen die wel staan ingeschreven op een school voor basis of voortgezet onderwijs, maar langer dan drie maanden geen lessen meer volgen.

Het aantal leerlingen dat apart speciaal onderwijs volgt, is in Nederland al decennia gestaag gegroeid. Invoering van passend onderwijs heeft tussen 2014 en 2016 de groei omgezet in een lichte daling. In 2017 was echter weer een stijging te zien. Vooral de instroom van jonge kinderen in speciaal onderwijs groeit weer. Er is een trend vastgesteld om jongeren met een beperking eerder van school te sturen uit bezuinigingsoverwegingen (vanaf hun 18e in plaats van vanaf hun 20e). Zonder die trend zou het aantal kinderen in speciaal onderwijs sterker gestegen zijn.

Tot 2014 kregen reguliere scholen per kind met een beperking een apart ondersteuningsbudget (rugzakje) uitgekeerd. Voor 1% van de kinderen op basisscholen werd dat aparte budget toegekend. Het was een maatstaf voor inclusie. De rugzakregeling is in 2014 afgeschaft. Daarvoor in de plaats kwam de regel dat Samenwerkingsverbanden extra ondersteuningsbudgetten mochten uitbetalen aan kinderen met een beperking. In de nieuwe regeling krijgt slechts 0,3% van de leerlingen op reguliere basisscholen zo'n extra budget.

De grafiek op de volgende pagina toont de ontwikkeling sinds 2011 in aantallen leerlingen in speciaal onderwijs gecombineerd met de aantallen kinderen in leerplichtige leeftijd die wegens een handicap zijn vrijgesteld van leerplicht en in de zorgsector worden opgevangen. Het aantal vrijgestelden over 2017-2018 is nog niet bekend en daarom is het cijfer van een jaar eerder aangehouden.

Uitgedrukt in percentages ging in 2017 2,3% van de leerlingen tot 12 jaar naar speciaal basisonderwijs en nog eens 2,02 % naar speciaal onderwijs. Het aandeel leerlingen in voortgezet speciaal onderwijs (vanaf 12 jaar) was in 2017 3,66%. Daarnaast gaan ruim 2% van de leerlingen in het voortgezet onderwijs naar de Praktijkschool (speciaal voorbereidend beroepsonderwijs).

- Bron: CBS Statline: (Speciaal) basisonderwijs en speciale scholen; leerlingen, schoolregio

In het voortgezet onderwijs speelt een extra factor die strijdig is met de inclusiegedachte. In het basisonderwijs zijn leerlingen in principe welkom, ongeacht hun leerniveau. Er is geen centraal vastgesteld ‘eindexamenniveau’. Het voortgezet onderwijs is in Nederland echter grotendeels ingericht op schoolsoorten waar pas een diploma wordt uitgereikt indien het eindexamen is gehaald. Dat geldt voor MAVO, HAVO en VWO. Ook in het beroepsonderwijs (MBO en HBO) geldt een eindniveau dat moet worden gehaald om een diploma te kunnen krijgen. Leerlingen worden bij instroom, doorgaans op 12-jarige leeftijd, getoetst op de vraag of ze dat eindniveau kunnen halen binnen een vast aantal leerjaren. Het is voor scholen reden om leerlingen met een laag IQ of slechte resultaten op Cito-toetsen instroom te weigeren. Kinderen met een verstandelijke beperking (syndroom van Down vooral) worden ook zonder IQ-test geweigerd, omdat wordt verwacht dat ze het eindniveau niet kunnen halen. Het leidt tot een verregaande selectie op verwacht gemiddelde leerniveau waarbij kinderen met een verstandelijke beperking vanaf 12 jaar nergens anders worden geaccepteerd dan in speciaal onderwijs. Volgens vereniging VIM is het aantal kinderen dat nog een reguliere vmbo mag instromen in Nederland gedaald naar minder dan 5.

Deze selectie op grond van verwacht leervermogen is in strijd met het recht op inclusief onderwijs. Leerlingen met een verstandelijke beperking of laag IQ zouden naar middelbare scholen moeten kunnen gaan om samen met leeftijdgenoten te kunnen leren. Middelbare scholen kunnen, om dat mogelijk te maken, overstappen op een concept met gemengde leerwegen, inclusief leerlijnen voor kinderen die een verstandelijke beperking hebben.

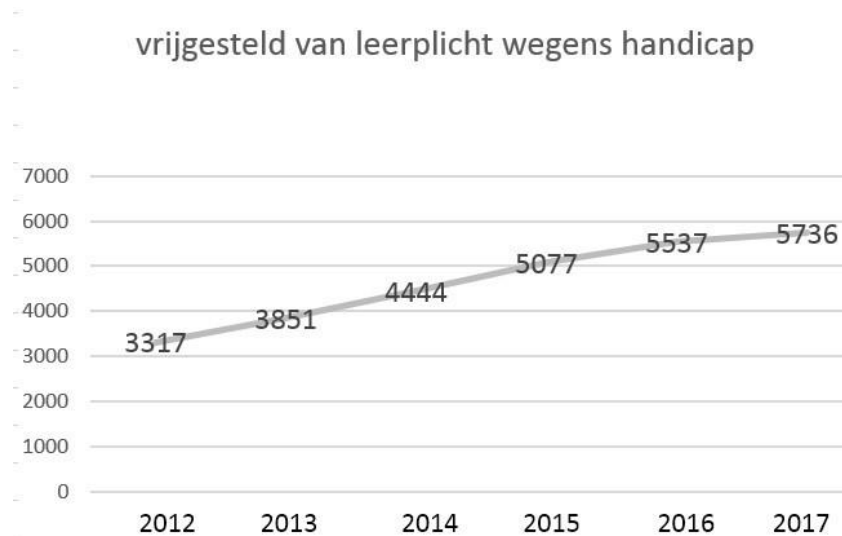
Middelbare scholen geven soms aan dat het wettelijk niet zou zijn toegestaan om leerlingen met een verstandelijke beperking te accepteren. Ze zouden alle leerlingen moeten weigeren die het diploma-niveau niet zouden kunnen halen. Dat is niet juist. De laagste instroom in het VMBO geldt wettelijk (zie Inrichtingsbesluit WVO) gezien als voorbereidend beroepsonderwijs en daarvoor geldt geen instroom of uitstroomniveau. Al het andere middelbaar onderwijs (MAVO, HAVO en VWO) mag instroomeisen stellen, maar is dat niet wettelijk verplicht.

Hoe zit het met kinderen met vrijstelling?

Een telling in 2018 laat zien dat bijna 6000 kinderen in Nederland zijn vrijgesteld van leerplicht vanwege handicap of chronische ziekte. Formeel vragen ouders van de kinderen vrijstelling van leerplicht aan. Doorgaans krijgen ouders het advies vrijstelling te vragen als scholen de kinderen te ernstig gehandicapt vinden om het schoolprogramma dat ze bieden te kunnen volgen (de kinderen worden vanwege een verstandelijke beperking niet leerbaar geacht). Andere argumentatie is dat de kinderen te prikkelgevoelig zijn om in een groep mee te doen of omdat de kinderen intensieve zorg of begeleiding nodig hebben en speciale scholen dat niet kunnen bieden.

Het aantal vrijgestelde kinderen groeit sterk, ook na invoering van passend onderwijs in 2014. Het beleid is erop gericht het aantal ‘thuiszitters’ tot nul terug te dringen in 2020. Dat lukt niet goed. Er is geen afzonderlijk concreet plan om het aantal kinderen dat formeel is vrijgesteld terug te dringen. Omdat het aantal vrijgestelden sterk groeit (van ruim 3000 in 2011 naar bijna 6000 in 2017), spreekt de minister van onderwijs wel zijn zorg uit. De afbeelding op de volgende pagina toont het aantal vrijgestelden van 2012 tot en met 2017.

De formele vrijstellingen komen neer op uitsluiten van het recht op onderwijs. Platform In1school interpreteert de vrijstellingsmogelijkheid en de praktijk van thuiszitten als strijdig met het Kinderrechtenverdrag en het verdrag inzake personen met een handicap. Ook kinderen met meervoudige ernstige beperkingen kunnen, met de juiste ondersteuning en zorg, naar de buurtschool en daar met leeftijdgenoten leren. Samen naar School klassen zijn voorbeelden van initiatieven die gericht zijn op het bieden van inclusief onderwijs aan deze groep kinderen.

Goede voorbeelden

Italië, Noorwegen, Schotland, Portugal en Spanje zijn landen in Europa waar het onderwijs inclusief is. Er is daar geen apart speciaal onderwijs. In andere Europese landen is per regio of onderwijsdistrict sprake van inclusief onderwijs. Oostenrijk heeft bijvoorbeeld in enkele provincies inclusief basisonderwijs. In Engeland zijn er veel onderwijsdistricten, ook in het dichtbevolkte Londen, waar het bestuur koos voor het inclusief organiseren van onderwijs en het terugdringen van aparte speciale scholen.

In overige Europese landen zijn er ook initiatieven, al kunnen die op kleine schaal zijn ontstaan, los van landelijke beleidsinitiatieven, maar op initiatief van ouders en schoolteams. Het platform In1school heeft enkele Nederlandse inclusieve scholen geportretteerd in het "Zo kan het ook" magazine en op platform In1school beschreven hoe een aantal samenwerkende scholen in en om Gorinchem inclusief zijn geworden. Samen naar School klassen bieden onderwijs en zorg aan voor kinderen met meervoudige beperkingen in reguliere scholen. Via het Steunpunt onderwijs van NSGK zijn meer Nederlandse scholen bekend die stappen zetten richting inclusie in Nederland.

Buiten Europa zijn er initiatieven in Zuid-Amerika (Argentinië en Columbia), heeft Canada volledig inclusief onderwijs en in vele staten in de Verenigde Staten. Onderwijssystemen, regelgeving en financieringsniveau van onderwijs is in al die landen zeer verschillend. Het laat zien dat het onderwijs overal zo is te organiseren en te financieren dat kinderen met en zonder beperking samen naar dezelfde school kunnen gaan.

Inclusie checklist

Is het onderwijssysteem al helemaal inclusief? Doe de check:

1. Gaan alle leerlingen naar de school en de groep waar ze naar toe zouden gaan als ze géén beperking zouden hebben?
2. Bezoeken alle leerlingen klassen en groepen met medeleerlingen van dezelfde kalenderleeftijd?
3. Zitten alle leerlingen fulltime in de gewone klas (en ontvangen ze daar ondersteuning) en volgen ze daarbij hetzelfde lesschema als de andere leerlingen?
4. Zijn leerlingen met een beperking of leerprobleem evenredig verdeeld over groepen (een op de vijf/zes leerlingen heeft een leerprobleem en hooguit 3% een ernstige beperking)?

5. Kunnen leerlingen met een beperking overal naartoe in de school en van alle voorzieningen gebruik maken (kantine, sportfaciliteiten, wc's et cetera)?
6. Krijgen leerlingen met een beperking de ondersteuning die ze nodig hebben om succesvol te zijn in de klas (is hun leerlijn aangepast aan wat ze kunnen; krijgen ze aangepast materiaal en hulpmiddelen; worden ze zo nodig gesteund bij communicatie; zijn leerkrachten goed geschoold in het toepassen van verschillende strategieën voor lesgeven)?
7. Krijgen professionals in en om de school, ouders en vertegenwoordigers van wijk- en zorgorganisaties training in wat inclusief onderwijs betekent en wat het de samenleving oplevert?
8. Krijgen leerkrachten en docenten die in hun groep leerlingen met een beperking hebben, alles wat ze nodig hebben, zoals extra tijd voor overleg, voor planning en voor samenwerking met specialisten (en vervanging als ze zelf daardoor niet in de klas zijn)? Is er voldoende assistentie in de klas en voldoende informatie over lesmethodieken en strategieën?
9. Krijgen ouders genoeg gelegenheid om actief mee te denken en te overleggen over succesvolle leerstrategieën voor hun kind met een beperking?
10. Krijgen leerlingen met een beperking de ruimte om actief mee te denken in het team dat beslist over hun individuele leerplan?
11. Heeft de school en het Samenwerkingsverband waartoe de school behoort een cultuur waarin actief wordt uitgedragen dat alle leerlingen een gewaardeerde bijdrage leveren aan hun klas en schoolgemeenschap?
12. Worden besluiten over plaatsing op een school en over individuele ondersteuning genomen los van financiële overwegingen?
13. Heeft de school of het samenwerkingsverband een leiderschapsteam dat in actie komt als op een van bovenstaande vragen op deze checklist 'nee' wordt gezegd?

Mythes & misverstanden

Er zijn een aantal mythes en misverstanden als het gaat om inclusief onderwijs. Hieronder bespreken we een paar van de meest bekende mythes en misverstanden.

Inclusie klinkt mooi maar het is in de praktijk niet te doen

Er zijn talloze scholen in vele landen in alle werelddelen waar inclusief onderwijs al tientallen jaren is gerealiseerd. Soms zijn dat scholen of groepen scholen die binnen een divers onderwijssysteem voor inclusie gaan (zoals in Engeland), soms is per regio of land het onderwijssysteem volledig inclusief geworden. Voorbeelden van dat laatste, waar het onderwijssysteem inclusief is, zijn: Italië, Portugal, Schotland, Noorwegen, provincies in Oostenrijk, Nieuw-Zeeland, New Brunswick in Canada, New Hampshire en andere staten in de VS. Als die honderden scholen in al die landen het al jaren kunnen, dan kan het toch ook in Nederland

Inclusie betekent dat kinderen die heel verschillend zijn allemaal hetzelfde onderwijs krijgen

Inclusie gaat er niet vanuit dat onderwijs gelijk is voor alle kinderen. Inclusieve scholen zetten leeftijdgenoten bij elkaar hoe verschillend ze ook zijn, maar voor elke leerling wordt gedifferentieerd en rekening gehouden met niveau, leerstijl en behoefte aan ondersteuning. Leerkrachten kunnen dat doen als ze ideeën en strategieën toepassen zoals universal design for learning, gedifferentieerde instructie, coöperatief leren, peer tutoring, multilevel instructie, co-teaching en teamteaching. In inclusief onderwijs gaat het erom dat leerkrachten en docenten goed worden toegerust en ondersteund om

volgens deze methodieken te werken en iedere leerling de kans te bieden goed te leren en zich te ontwikkelen.

Inclusie is wel goed, maar niet voor ieder kind, zeker niet voor kinderen met een verstandelijke beperking

Van kinderen en jongeren met een verstandelijke beperking wordt vaak aangenomen dat ze niet kunnen leren. Of dat het verschil in ontwikkeling met andere kinderen snel zo groot wordt dat ze het niveau niet meer kunnen bijbenen. De aanname dat inclusie voor hen niet werkt, is gebaseerd op het idee dat onderwijs het doel heeft dat iedereen een 'bepaald niveau' moet halen en dat het 'niveau' ook binnen een leeftijdsgroep zou moeten gelden. Maar er is geen 'niveau' in onderwijs. Iedereen kan leren en steeds een stap verder reiken. De ene leerling leert sneller en meer dan de ander, zowel in academisch opzicht als in het leren van sociaal gedrag. Dat is geen reden om leerlingen die minder snel leren niet toe te laten tot de groep leeftijdgenoten binnen een schoolgemeenschap of zelfs helemaal uit onderwijs te weren zoals bij ernstig verstandelijk gehandicapten gebeurt.

Inclusie vraagt het onmogelijke van leerkrachten

Een inclusieve school vormen en effectief lesgeven aan groepen met diverse leerlingen, is niet echt makkelijk. Het vraagt hardwerkende, goed ondersteunde en gedreven leerkrachten die effectief worden ondersteund door de directeur en het bestuur. Het helpt als beginnende leerkrachten op de initiële opleiding al meer worden voorbereid. Het helpt als leerkrachten en docenten de ruimte krijgen om te leren over nieuwe technieken en methodieken, bereid zijn intensief met elkaar te werken binnen een team, de ruimte krijgen om te leren van ervaringen en fouten te mogen maken. Ondersteuning binnen een school moet niet alleen gericht zijn op leerlingen, maar zeker ook op leerkrachten. Leerkrachten die op die manier werken aan inclusie, verbeteren hun algemene lesvaardigheden. Daarvan profiteert de hele school.

Inclusie gaat ten koste van gewone kinderen

Critici zeggen vaak dat kinderen met een beperking in de klas te veel aandacht opslokken van de leerkrachten en dat gaat ten koste van de andere kinderen. De aanname is dat een leerling met een beperking een eigen aangepast programma heeft en dat de leerkracht veel een-op-een aandacht moet geven. Als er dan ook nog een hoogbegaafd kind is, een met dyslexie en een gedragsprobleem, ja dan ...

Maar zo gaat het niet in de klas. Het is niet zo dat een leerkracht die een uur heeft voor een onderwerp in een klas van 25 leerlingen, elke leerling 2,5 minuten instrueert en aandacht geeft. Leerkrachten ontwikkelen technieken om nu eens de hele groep, dan weer opgesplitste groepen en soms een individu aan te spreken. Met goede voorbereiding en inzet van technieken (peer tutoring, gedifferentieerde werkopdrachten) en natuurlijk de inzet van onderwijsassistenten, kan rekening worden gehouden met verschillende niveaus en behoeften. Onderwijs is vrijwel nooit een-op-een begeleiding; ook niet op speciale scholen. Daar kunnen de groepen wel kleiner zijn maar de ondersteuningsbehoefte per kind veel groter waardoor een-op-een lesgeven ook daar een illusie is.

En hoe zit het dan als de individuele leerlijnen wel erg sterk afwijken, bijvoorbeeld op middelbare schoolleeftijd? Op oudere leeftijd is het niet ongebruikelijk als de inhoud van de lessen erg ver uiteen gaat lopen voor allerlei studenten, ook die zonder een beperking. Het is dan echt niet verboden om per onderwerp of per vak oplossingen te zoeken zoals het per lesuur anders groeperen van scholieren op basis van interesse of vak. Wat een gevoel van uitsluiting geeft (en dus voorkomen moet worden) is als alléén leerlingen met een beperking altijd apart in een groepje gaan en te weinig samenzijn met andere leerlingen op een natuurlijk respectvolle manier. Het gaat erom een evenwicht te zoeken tussen goede instructie en het gevoel onderdeel te zijn van de gewone groep.

Gewone leerkrachten weten te weinig van kinderen met specifieke beperkingen

Leerkrachten zijn bang dat ze te weinig kennis hebben van specifieke beperkingen en hoe ze kinderen met zulke beperkingen effectief kunnen onderwijzen. Dat kan waar zijn. Het geldt namelijk ook voor leerkrachten die zijn opgeleid voor speciaal onderwijs. Een leerkracht moet elke leerling leren kennen om te weten hoe het die leerling succesvol kan onderwijzen. En leerling leren kennen kan door kennis

uit te wisselen met vorige leerkrachten, met ouders, met de leerling zelf en soms met experts ‘van buiten’.

Goede leerkrachten weten zo’n 90 procent van wat ze moeten weten voor alle leerlingen die ze voor zich krijgen, ook van leerlingen met een verstandelijke beperkingen. Leerkrachten, ook leerkrachten in speciaal onderwijs die als experts gelden, werken voornamelijk op basis van algemene onderwijstechnieken. Voor specifieke aspecten bij sommige leerlingen (hoe leert een kind met Downsyndroom lezen, hoe hou ik rekening met slechthorendheid) kan worden samengewerkt (lieft in de klas in plaats van via ambulante begeleiding) met gespecialiseerde leerkrachten of experts. Italië is een voorbeeld van een land waar niet alleen onderwijsassistentie in de klas wordt ingezet, maar juist ook gespecialiseerde leerkrachten worden toegevoegd aan een schoolteam zolang een kind met een specifieke ernstige beperking op de school is.

Leerlingen met een beperking worden niet echt geaccepteerd en worden mogelijk gepest

Essentieel bij inclusief onderwijs is het creëren van een cultuur waarin iedere leerling wordt geaccepteerd, gewaardeerd om wat ze bij draagt en waarin iedereen het gevoel heeft er echt bij te horen. Schoolleiders en leerkrachten zorgen in activiteiten dat iedereen een bijdrage levert, leven de cultuur van respect en waardering voor en zijn zo een rolmodel voor leerlingen. Pesten kan desondanks voorkomen natuurlijk (zoals het ook voorkomt in speciale scholen), maar dan moet natuurlijk worden ingegrepen en wordt het een ervaring waarvan geleerd moet worden. Als de school slaagt in het creëren van een inclusieve cultuur, dan leidt dat tot doorgaans tot prettiger sociaal gedrag bij alle leerlingen en het schoolteam.

Leerlingen kunnen pas meedoen op de gewone school als ze eraan toe zijn

Het idee dat sommige kinderen niet toe zijn aan het ‘niveau’ van de school, de ‘lesstof’ of ‘schoolse vaardigheden’ is gebaseerd op het concept waarin curricula vastliggen en leerlingen per leerjaar en aan het einde van de schoolperiode een vastgesteld niveau gehaald moeten hebben. Dat concept legt soms zelfs kleuters al een niveau op (stilst zitten bijvoorbeeld of geconcentreerd kunnen werken) dat ze moeten halen voor ze door mogen naar groep 3. Dat idee is alleen logisch voor wie ervan uitgaat dat plaatsing in een groep (of in een school) volledig is gebaseerd op het jaarstof klasse systeem. In groep 3 wordt dit behandeld, in groep 4 dat. Wie hier op de basisschool strikt aan vasthoudt, zou veel leerlingen regelmatig een groep over moeten laten doen of kinderen moeten uitsluiten van elke vorm van onderwijs (zoals inderdaad in de Nederlandse praktijk gebeurt). Wie hier op de middelbare school aan vasthoudt, selecteert kinderen volledig op de leercapaciteit in academische vakken en eist in feite dat alle scholieren voldoen aan een gemiddelde norm op straffe van uitsluiting als de leerling het niet haalt.

Ondersteuning op een gewone school voor kinderen met een verstandelijke of andere ernstige beperking kost veel te veel geld

Een inclusieve school heeft meer geld nodig: voor brede ondersteuning van leerkrachten, extra handen in de klas, extra tijd voor overleg in co-teaching en samenwerking met experts, voor planning, scholing. Er is wat extra financiële ruimte nodig voor ruimere, toegankelijker schoolgebouwen (bijvoorbeeld een vergrote toiletruimte voor leerlingen en personeelsleden met een beperking. (In nieuwe schoolgebouwen is volledige rolstoeltoegankelijkheid overigens al verplicht). Dat extra geld voor ondersteuning en voor toegankelijkheid is al beschikbaar in Nederland maar het komt doorgaans alleen beschikbaar in aparte speciale scholen. Een systeem waarin per leerling met een beperking wordt afgerekend (zoals in de tijd van de rugzakjesfinanciering bestond) is niet altijd kosten efficiënt. Een school wil op wat langere termijn kunnen investeren, niet in een leerling, maar in een systeem waarin wordt gewerkt met flexibele curricula, co-teaching, aanvullende expertise, scholing. Dat vraagt meer zekerheid in financiering. Het meest ideaal, ook vanuit financieel oogpunt, is als het onderscheid tussen ‘speciaal en regulier’ vervalt en alle schoolteams zich in het ‘gewone en het speciale’ bekwamen, en het beschikbare budget over alle scholen wordt verdeeld. Aanvullend is binnen een school een transparant verdeelsysteem nodig waardoor beschikbare middelen voor ondersteuning terecht komt in de groepen en bij de leerkrachten die het het meeste nodig hebben.

Voor leerlingen die een intensieve zorgbehoefte hebben (hulp bij ADL-activiteiten, medische zorg en extra toezicht en begeleiding) is in Nederland financiering beschikbaar vanuit de Wet Langdurige Zorg, de Jeugdzorg en vanuit de zorgverzekering. In principe kan dit geld uit zorg zowel op speciale als gewone scholen worden ingezet. Het gaat bij zorggelden om forse bedragen waarmee ook, als het nodig is, een-op-een hulp is te financieren op school.

Veel ouders willen helemaal geen inclusief onderwijs voor hun kind met een beperking

Niet iedereen wil inclusief onderwijs, wordt gezegd. Ouders kunnen inderdaad sceptisch zijn. Als ondersteuning niet goed is geregeld, als leerkrachten niet weten hoe ze hun programma kunnen aanpassen, als de school aangeeft dat een kind met een beperking er mag zijn zolang dat kind zich kan aanpassen; ja dan kan de ouder ook problemen verwachten. Goed onderwijs voor alle kinderen, met of zonder beperking, staat of valt met een schoolteam, die kennis van zaken heeft en rekening houdt met de verschillende leerbehoeften van kinderen. Ouders kunnen vertrouwen winnen in inclusief onderwijs als de scholen in staat worden gesteld (financieel en met flexibele regelgeving) hun systeem zo te veranderen dat ze alle kinderen effectief onderwijs kunnen geven.

Onderzoek van dr. Gert de Graaf onder ouders van kinderen met Downsyndroom liet zien dat 56% van de kinderen met Downsyndroom uit een geboorteaar start op een reguliere basisschool. De Graaf vroeg naar motieven van ouders die naar het speciaal onderwijs gingen. Van 30% van de kinderen op speciale scholen geven de ouders aan dat ze dit eigenlijk niet wilden maar dat ze geen reguliere school bereid vonden. Ouders die wel bewust kozen voor een speciale school doen dat om uiteenlopende redenen. Genoemd werden: te grote klassen op de reguliere school en te weinig aandacht, het kind past daar niet vanwege laag cognitieniveau, medische problemen of concentratieproblemen of de angst dat hun kind geen aansluiting vindt bij kinderen zonder beperking.

Voor beleidsmakers is het gebrek aan vertrouwen bij ouders reden om te pleiten voor keuzevrijheid opdat ouders zelf kiezen of ze gewoon of speciaal onderwijs willen. Er zijn twee problemen met deze stelling. Op de eerste plaats geldt dat voor een leerling met een beperking ‘gewoon’ niet aan de orde is. Om een kind met een beperking goed te kunnen laten leren en zich te ontwikkelen, is adequate speciale ondersteuning nodig (een gebarentaal, een speciale stoel, een aangepaste leerlijn enzovoorts). Dat kun je speciaal noemen. Het punt is dat het ‘speciale’ niet per se op een aparte school beschikbaar zou moeten zijn, maar op de buurtschool.

Op de tweede plaats geldt dat keuzevrijheid voor speciaal of regulier, in de praktijk nooit keuzevrijheid betekent. Een ouder/leerling mag niet vrij kiezen voor een speciale school (er moet een indicatie zijn en het aantal indicaties wordt gemaximeerd uit kostenoverwegingen). Ook de keuze voor regulier onderwijs is niet vrij. Als een school in het Nederlandse systeem besluit dat ze ‘handelingsverlegen’ is dan mag de school het kind verwijzen. Het maakt hierbij niet uit of de ouder instemt of niet.

Vergelijk het met het recht op mobiliteit. Er is keuzevrijheid. Mensen kunnen kiezen voor openbaar vervoer. Als je vanwege een beperking de trein of bus niet in kan, dan moet je kiezen voor speciaal aangepast vervoer. Dat is geen keuzevrijheid. Een reiziger moet voldoen aan strikte voorwaarden wil zij mee mogen in speciaal vervoer. En de behoefte aan speciaal vervoer is er alleen omdat de gewone bus/trein en stations niet voldoende toegankelijk zijn gemaakt.

Op beleidsniveau geldt: als het beleid twee aparte systemen in stand houdt (speciale en gewone scholen) dan houdt het ook het idee in stand dat voor sommige leerlingen het gewone niet toereikend is en niet toegankelijk hoeft te worden gemaakt. Het houdt de mythe in stand dat inclusie niet voor alle leerlingen mogelijk en nodig is. Twee aparte systemen in stand houden is ook veel duurder. Het beperkt de middelen voor zowel speciale als voor gewone scholen.

Stap 1: vorm een team

Een systeem veranderen doe je niet alleen. Zoek dus medestanders en stel een leiderschapsteam samen. Een team is nodig, niet alleen omdat het realiseren van inclusief onderwijs veel werk betekent; ook omdat een groep mensen gezamenlijk meer ideeën, vaardigheden en persoonlijke sociale netwerken inbrengt dan één persoon alleen. Werken in een team vergroot automatisch het draagvlak in een organisatie voor de veranderingen die het team wil inzetten.

Het is vanzelfsprekend dat de directeur van de school in het team zit, want voor een veranderingsproces wil je iemand die vanuit haar functie de benodigde bevoegdheden heeft. Zoek ook mensen die los van hun functie leiderschap tonen. Dat zijn mensen die gemotiveerd zijn om ideeën te onderzoeken, om anderen te inspireren en concreet in actie te komen.

Vraag voor het team bij voorkeur niet alleen leerkrachten, maar ook het bestuur, ouders, leerlingen of mensen van organisaties waar de school mee samenwerkt (kinderopvang, jeugdzorg, het buurtcentrum e.d.). Zoek mensen die geïnteresseerd zijn in de waarden die inclusie uitdraagt: iedereen hoort erbij, iedereen krijgt kansen en/of willen werken aan kwalitatief goed onderwijs.

Het team kan in de loop van de tijd van samenstelling veranderen. Het kan best klein beginnen met twee personen die gaan brainstormen. Na het benoemen van een team is de volgende stap: visieontwikkeling. Maar waarschijnlijk kun je, om mensen over te halen bij je team te gaan horen, eerst spreken over je visie op het belang van inclusief onderwijs. Je kunt mensen vragen om mee te doen aan een visiebijeenkomst (zie volgende stap), om ze daarna te vragen daadwerkelijk mee te gaan doen in het team (en dat was stap 1).

Stap 2: visieontwikkeling

Mensen en organisaties hebben een visie. Het woord zegt niets anders dan dat je een 'kijk' hebt op wat je wilt bereiken. Dat hoeft niet heel erg praktisch te zijn uitgewerkt; je 'kijk' mag zijn gevat in idealen en als een droom zijn geformuleerd.

Het ideaal is: je wilt inclusief onderwijs op jouw school realiseren. Een goede stap is om binnen het gevormde leiderschapsteam met elkaar dat ideaal te bespreken. Wat roept dat ideaal op bij mensen in het team en wat is de aantrekkingskracht hiervan? Kun je het verbinden met andere idealen die in de schoolgemeenschap leven (bijvoorbeeld betere kwaliteit onderwijs, kinderen helpen zich optimaal te ontwikkelen of een vreedzame samenleving)?

Een visie kan zo globaal worden geformuleerd dat iedereen het er snel over eens is. De discussie wordt geholpen als goed wordt besproken wat het eigenlijk inhoudt. Bespreek met elkaar waarom je inclusief onderwijs zou willen en wat het eigenlijk is. Onderzoek waarom de school moeite moet doen om het te realiseren terwijl de kern van de visie toch zo eenvoudig lijkt. Op deze pagina's staan niet alleen de praktische stappen in de route naar inclusief onderwijs beschreven, maar ook algemene informatie die nodig is bij de visieontwikkeling. Het kan geen kwaad je te realiseren dat er veel mythes en misverstanden leven rondom inclusief onderwijs. Bespreek ze met elkaar. misverstanden leven rondom inclusief onderwijs. Bespreek ze met elkaar.

Laat je inspireren

Nodig sprekers uit voor de teambijeenkomsten die inspirerende ervaring en kennis hebben. Sprekers hoeven geen beroemde experts te zijn, al is het natuurlijk leuk als je die kunt strikken. Inspiratie kun je ook krijgen van leerkrachten van andere scholen zijn die ervaring hebben, ouders van jonge kinderen met een beperking die over hun visie op het leven van hun kind willen praten of jongeren met een beperking die hun educatie hebben afgerond.

Een studiereis naar een land of streek waar inclusie in het onderwijs meer praktijk is, kan teamvorming bevorderen en kan een ontspannen start zijn van de route naar inclusie. Er worden studiereizen georganiseerd naar bijvoorbeeld Graz (Oostenrijk), Bologna (Italië) of een Scandinavisch land. Een studiereisje in eigen land kan óók. Er zijn scholen en projecten die veel ervaring hebben. Boek daar een bezoek!.

Schrijf het op

Schrijf de visie op. Een grafische weergave maken van wat je bespreekt, helpt op allerlei manieren. Beelden vatten gevoelens goed samen en maken het makkelijker om je concrete situaties voor te stellen.

Stap 3: inventarisatie

Geïnspireerd door teambijeenkomsten, sprekers en wellicht een studiereis, kan het leiderschapsteam aan een volgende stap beginnen. Hoe ver is de school al op weg naar inclusief onderwijs?

Maak een systematische diagnose van de situatie in de school. Een hulpmiddel daarvoor is de Index voor Inclusie. De index inventariseert de stand van zaken binnen een school op drie domeinen: beleid, praktijk en cultuur. De index begint met vragen die de school zichzelf stelt. Wie de index te uitgebreid vindt, kan zelf beginnen met vragen stellen op de drie domeinen beleid, praktijk en cultuur.

Het beleid

De eerste vraag is dan: wat voor beleid heeft de school nu als het gaat om het accepteren en ondersteunen van leerlingen met een beperking? Check de eigen schoolgids en website. Wat staat er over 'zorgleerlingen'? Met invoering van passend onderwijs is de verplichting gekomen voor basis- en middelbare scholen om een ondersteuningsprofiel op te stellen. Controleer dat ondersteuningsprofiel van de eigen school. Staat daarin dat alle leerlingen ongeacht beperkingen worden geaccepteerd? Of gelden er voorwaarden? Een paar willekeurige voorbeelden: veel basisscholen stellen de voorwaarde dat kleuters (ook met een beperking) zindelijk moeten zijn voordat ze kunnen worden toegelaten. Andere scholen vermelden dat ze zich vooral richten op kinderen die hoogbegaafd zijn. Om elk misverstand uit te sluiten; voorwaarden stellen bij soort of ernst van een beperking bij toelating tot een school, strookt niet met inclusief onderwijs.

Bij de inventarisatie van beleid kijk je ook naar beleid voor ondersteuning van leerkrachten en leerlingen. Is er sprake van een systeem binnen de school voor het nadenken over en toewijzen van ondersteuning in de klas? Hoe wordt bijvoorbeeld bepaald of een leerkracht extra handen in de klas krijgt? Hangt dat af van de ondersteuningsbehoefte van een leerling, de toekenningsvoorwaarde van jeugdzorgbudget of speelt de dynamiek in de groep een rol?

Is er een scholingsprogramma voor leerkrachten? Kiest elke leerkracht zelf zijn scholingsdagen uit of worden de doelen van het scholingsprogramma bepaald door de visie van de school? Een actiepunt kan straks zijn om scholing voorlopig helemaal te richten op het aanleren van vaardigheden voor inclusief onderwijs.

De financiën

Geld is een belangrijke voorwaarde om beleid uit te kunnen voeren. Heeft de school budget bovenop de basisbekostiging per leerling om ondersteuningstaken uit te voeren? Zijn er afspraken gemaakt binnen het samenwerkingsverband over de verdeling van ondersteuningsbudgetten over de scholen? Is extra budget gekoppeld aan leerlingen met een beperking (zorgarrangementen) of krijgen alle scholen binnen het samenwerkingsverband evenveel uitgekeerd, ongeacht de vraag hoeveel leerlingen met een beperking ze aannemen? Vergelijk de bedragen die beschikbaar zijn in zorgarrangementen eens met het

budget dat een samenwerkingsverband jaarlijks moet betalen zodra een leerling wordt verwezen naar een ZMLK-school (8237 euro) of naar een school voor kinderen met meervoudige beperkingen (21367 euro).

Als het gaat om praktijk zijn (onder meer) volgende vragen van belang:

Worden les strategieën die van belang zijn voor inclusief onderwijs toegepast, zoals co-teaching, coöperatief leren, peertutoring (leerlingen werken samen en leren elkaar leren) en gedifferentieerde instructie?

Zijn er leerlingen met een beperking of een leerprobleem waarvoor extra ondersteuning is geregeld en hoeveel zijn het er? Is dat [1] aandeel proportioneel? Zijn voor alle leerlingen die extra ondersteuning krijgen individuele onderwijsplannen gemaakt? Zijn die individuele plannen in lijn met de visie op inclusie? Krijgt een leerling met een ernstige beperking bijvoorbeeld altijd apart begeleiding en instructie of wordt ervoor gezorgd dat hij of zij altijd deel kan nemen aan het lesprogramma van de groep?

Hoeveel extra financiële middelen zijn beschikbaar bovenop de basisfinanciering per leerling? Zijn er ook middelen beschikbaar voor verzorging en extra toezicht (beschikbaar vanuit jeugdzorgmiddelen en de Wet Langdurige Zorg). Helpt de school bij het aanvragen van jeugdzorgbudget (ouders moeten dat aanvragen namelijk)?

De cultuur

Dan is het tijd om te checken hoe ver de school is met het creëren van een inclusieve cultuur. Daarbij helpen vragen als: hoe zorgt de school dat iedereen zich welkom voelt (leerlingen, ouders en teamleden)? Hoe worden nieuwe leerlingen en nieuwe teamleden welkom geheten. Is er een ritueel of introductie? Is de ontvangstruimte uitnodigend? Is het gebouw toegankelijk voor iedereen? Is informatie makkelijk leesbaar voor iedereen? Is de samenstelling van het bestuur en het team een afspiegeling van de bewoners in de buurt? Worden leerkrachten en leerlingen gestimuleerd om samen te werken en elkaar te helpen? Wordt vriendschap gestimuleerd, ook voor leerlingen die risico lopen geïsoleerd te raken? Hebben teamleden, leerlingen en ouders het gevoel dat de school van hen is? Wordt er respectvol omgegaan met verschillen? Worden leerlingen met en zonder beperking op dezelfde manier bejegend? Worden er hoge verwachtingen gesteld aan alle leerlingen? Worden leerlingen getoetst om afgerekend te worden of hun kwaliteiten en beperkingen of worden ze getoetst om te zien hoe ze verder kunnen worden geholpen met hun ontwikkeling?

Merk je bij de inventarisatie dat je eigenlijk al veel dingen eerder had willen veranderen, maar kom je regels tegen of gewoontes die dat verhinderen? Beschrijf die ook. Het geeft allemaal voeding voor het actieplan.

Gebruik tenslotte een checklist om te zien hoe ver de school is met de systematische veranderingen naar inclusie.

Stap 4: actieplan

Het leiderschapsteam stelt een actieplan op. Het doel is inclusief onderwijs bereiken. Beschrijf wat dat betekent voor de school, gegeven de inventarisatie van de stand van zaken uit de vorige stap. Lees de checklist inclusief onderwijs nog eens. Wat moet er veranderen om alle vragen uit de checklist met 'ja' te kunnen beantwoorden?

Bepaal dan je prioriteiten. Wat wil je graag als eerste bereiken? Het kan lastig zijn om prioriteiten te bepalen. Een school moet vaak snel reageren als een leerling met een specifieke beperking zich aanmeldt. De omstandigheden dicteren dan de prioriteiten. Een school kan zich echter, los van

aanmeldingen, voorbereiden op het toewerken naar brede toegankelijkheid en kwalitatief goed toegeruste leerkrachten die vervolgens in elke nieuwe situatie weten hoe ze kunnen reageren.

Actiepunten beleid

Wat ook je prioriteiten zijn, zeker is dat een actieplan onderdelen moet bevatten die uitgaan van de driehoek beleid, praktijk en cultuur.

Mogelijke actiepunten wat betreft beleid zijn:

- Maak een nieuwe duidelijke omschrijving van de nieuwe visie van de school in de schoolgids en website.
- Zorg voor draagvlak binnen de schoolgemeenschap. Beleg bijeenkomsten met het bestuur, met ouders, met leerlingen en het personeelsteam. Bedenk wat nodig is om iedereen mee te krijgen. Het kan helpen als meer mensen de ruimte krijgen voor visiebijeenkomsten zoals het leiderschapsteam die heeft georganiseerd.
- Beschrijf het nieuwe aannamebeleid, met als kern: alle leerlingen uit de buurt zijn welkom ongeacht ondersteuningsbehoefte. Beschrijf wat het ondersteuningsrepertoire is dat de school standaard kan bieden en hoe er zal worden gehandeld als daarnaast meer nodig is in specifieke gevallen.
- Plan gesprekken op beleidsniveau met andere scholen die onder hetzelfde bestuur vallen.
- Plan gesprekken met speciale scholen. Willen ze samenwerken naar meer inclusie? Informeer het samenwerkingsverband over het nieuwe beleid. Bespreek daar wat je als school nodig hebt (bijvoorbeeld afspraken over zorgarrangementen) en inzet van specialistische kennis. Op welke manier kun je effectief samenwerken?
- Plan gesprekken over samenwerking met de gemeente. Dat kan gaan over de andere huisvestingsbehoefte (toegankelijker maken van het schoolgebouw), leerlingvervoer (een rolstoelbus, als het nodig is, naar een reguliere school) en de inzet van kennis en budget vanuit jeugdzorg op school.
- Ontwerp scholingsbeleid dat gericht is op het versterken van vaardigheden voor inclusie.
- Beschrijf welke kwaliteiten en rollen nodig zijn in het schoolteam. Herzie eventueel functiebeschrijvingen. Leerkrachten krijgen bijvoorbeeld de taak een co-teaching team van assistenten en intern begeleiders te managen en intern begeleiders worden inclusie-ondersteuners. Herzie het aannamebeleid voor nieuwe werknemers en vraag nieuwe werknemers de inclusiefilosofie te accepteren.

Actiepunten praktijk

Mogelijke actiepunten wat betreft de praktijk zijn:

- Een eerste actiepunt is: werk aan een systeem waarmee leerkrachten effectief worden ondersteund. Rooster structureel extra tijd in voor scholing. Rooster extra tijd in voor overleg (onderling in het team en met externe experts). Zorg voor extra mensen die de leerkracht in de klas vervangen als hij of zij weg is vanwege overleg of scholing. Zorg dat leerkrachten zich effectief ondersteund weten in het veranderingsproces.
- Van leerkrachten wordt veel verwacht en van leerkrachten die inclusief onderwijs willen waarmaken nog veel meer. Techieken als gedifferentieerde instructie, cooperatief leren, co teaching zijn moderne leerkrachten helemaal niet vreemd, maar zijn ze ook vertrouwd en kunnen leerkrachten ermee werken als verschillen tussen leerlingen erg groot zijn?
- Organiseer continue goede scholing gericht op de vragen die gaan spelen bij leerkrachten.
- Is specialistische kennis nodig? Een uitleg of vergadering met een expert van buiten die na leestijd een theoretisch advies komt geven voelt snel als een extra belasting voor de leerkracht. Kan de expert of therapeut ook eerst meewerken in de klas en op basis van de gezamenlijke ervaring de kwestie collegiaal doornemen?

- Een actiepoint is ook: zoek uit welke specialistische kennis in principe beschikbaar is voor de school en hoe kan dat worden ingezet. En aantal samenwerkende scholen in Gorinchem, gingen een samenwerking aan met externe experts en het Seminarium voor Orthopedagogiek die masteropleidingen verzorgd op de scholen. Basischool De Korenaar in Eindhoven werkt voor de methodiek mediërend leren samen met stichting Stibco.
- Wat betreft de leerlingen: zijn er leerlingen met een beperking voor wie een OPP (individueel ondersteuningsplan) is gemaakt? Controleer of de inhoud voldoende in lijn is met de inclusiedoelstelling. Overleg over bijstelling van het OPP met ouders.

Zoek financiering voor alle wensen. Dat hoeft niet per se extra financiering te zijn. Kijk ook of binnen het bestaande budget kan worden geschoven. Kijk of er externe financiers zijn (bijvoorbeeld jeugdzorg, innovatiefondsen of fondsen zoals NSGK en Handicap NL). Kijk naar de samenstelling van het schoolteam en plan de veranderingen die noodzakelijk zijn.

Actiepunten voor afzonderlijke leerkrachten kunnen zijn:

- Plan lessen zo dat alle leerlingen mee kunnen doen
- Plan lessen en opdrachten zo dat leerlingen kunnen samenwerken en elkaar helpen;
- Herzie toetsen en testen zo dat ze worden gebruikt om te zien hoe een leerling verder wordt geholpen, niet om af te rekenen;
- Zorg als leerkrachten dat je zicht houdt op en verantwoordelijkheid voelt voor de leerling die vaak een assistent naast zich heeft.
- Plan geregeld overleg met ouders, zeker als een leerling een beperking heeft.
- Plan ook regelmatig overleg met de leerlingen, ze hebben ook een mening en kennis over zichzelf.

Actiepunten cultuur

Een uitgebreide beschrijving van cultuuraspecten en actiepunten is te vinden in de Index voor Inclusie. Denk aan actiepunten zoals:

- Herziening van de schoolgids en informatie voor ouders en samenwerkingspartners. Maak de keuze voor inclusie en de keuze voor een welkome cultuur bekend in de schoolgids
- Organiseer eerste contacten (bijvoorbeeld bij aanmeldingen) op een vriendelijke en uitnodigende manier.
- Organiseer een welkome uitstraling. Een school kan door middel van symbolen, tekeningen, posters of tentoonstellingen uitstralen dat het verschillen tussen mensen waardeert.
- Zorg dat leerlingen, ouders en organisaties uit de buurt het idee hebben dat de school er voor hen en van hen is. Organiseer samenwerking, bijvoorbeeld in buitenschoolse activiteiten. Overleg met leerlingen over de aankleding van het lokaal.
- Maak duidelijk dat pesten en intolerant gedrag niet wordt geaccepteerd en onderneem actie om dit te bestrijden.
- Schrijf op wat gewenst gedrag is op de school, bijvoorbeeld (iedereen respecteert elkaar) en toon die regels op posters op de muur.
- Overleg met alle leerkrachten en alle leerlingen over wat zij zien als ongewenst gedrag. Schrijf op wat is benoemd als ongewenst gedrag en treedt op als die grenzen worden overschreden, ook bij een leerling met wat wordt genoemd 'gedragsproblemen'. Veroordeel alleen het gedrag, niet de persoon. Geef ruimte om ander gedrag aan te leren.
- Stimuleer een klimaat waarin iedereen elkaar helpt. Toon bijvoorbeeld waardering en hulp als een leerkracht een probleem in de klas wil bespreken.
- Stimuleer vriendschap.

Tijdsplanning

Bij het actieplan hoort een tijdsplanning. Het loopt nooit precies zoals je vooraf denkt, maar een planning geeft houvast en dwingt je in te schatten wat je mogelijkheden zijn. Maak een aparte planning voor al het overleg dat je extern wilt voeren met, onder andere, de gemeente, jeugdzorg en het samenwerkingsverband. Plan ook de voorbereiding in voor die overleggen. Wil je sprekers uitnodigen? Plan in wie ze gaat benaderen en inboeken. Plan de herziening van de schoolgids in. Overleg met leerkrachten over hun eigen actiepunten en het scholingsrooster. Geef alle actiepunten een plek en bedenk dat alles niet in een jaar tijd hoeft te zijn voltooid. Plan vooral in wanneer het leiderschapsteam bij elkaar komt om de voortgang te bespreken. Het is ook een goed idee om na een jaar weer het invullen van de checklist in te plannen. Hoe ver ben je als school inmiddels?

Stap 5: het begin is er

Als een school de deuren opent, leerkrachten hun hart hebben geopend voor leerlingen met een beperking en het actieplan is opgesteld, wat dan? De komst van een leerling met een ernstige beperking kan als katalysator werken. Rondom die leerling kan een apart actieplan worden gemaakt. Bekijk daarvoor dit stappenplan.

Inclusief worden

Maar wat als die ene leerling niet komt? Een school kan denken dat het niet heel vaak voorkomt dat een leerling zo'n ernstige beperking heeft dat daarvoor een apart actieplan moet worden opgesteld. Dit kan kloppen, al het waarschijnlijker deze ouders/leerlingen zich wel zullen melden zodra bekend wordt dat de school niet meer wil doorverwijzen en iedere leerling uit de buurt wekom heet.

Maar zelfs als die leerlingen zich even niet aandienen; een school heeft wél altijd te maken met leerlingen die afwijken van de norm. Ze leren anders, minder snel, of zijn hoogbegaafd, er kan een specifiek probleem zijn (dyslexie) of medisch risico), het kind kan een immigratieachtergrond hebben en de Nederlandse taal niet zo goed beheersen, sociaal-emotioneel onder druk staan door de thuissituatie of het kind heeft (zoals we dat noemen) een gedragsprobleem. Kinderen zijn niet zo uniform en een goede school probeert alle kinderen goed te helpen.

De kwaliteit

Leerkrachten hebben soms het gevoel dat ze steeds meer onder druk komen te staan of dat ze steeds meer kinderen in de klas hebben met een etiket. Dit kan een argument zijn om te stellen dat het beter is als de school nu niet kiest voor inclusief onderwijs omdat er al zo'n hoge werkdruk is. Voorstanders van inclusief onderwijs zullen dan zeggen dat een school beter het tegendeel kan doen om de werkdruk van leerkrachten te verlichten en hun werk leuker te maken. Inclusief onderwijs veronderstelt dat de school systematisch blijft werken aan het verbeteren van de kwaliteit van het onderwijs, financiën blijft zoeken om voldoende leerkrachten en ondersteuners in te zetten, en open overleg te blijven voeren met alle betrokkenen in de school en de omliggende wijk om te werken aan de gedachte dat iedereen erbij hoort en iedereen een kans verdient.

Bronnen

- Algemene rekenkamer. (2017). Resultaten verantwoordingsonderzoek 2016 bij het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Geraadpleegd van <https://www.rekenkamer.nl/onderwerpen/passend-onderwijs/documenten/rapporten/2017/05/17/resultaten-verantwoordingsonderzoek-2016-bij-het-ministerie-van-onderwijs-cultuur-en-wetenschap>
- Booth, T., Greven, A., & Vaughan, M. (2009). Index voor Inclusie (2e ed.). Apeldoorn, Nederland: Garant.
- De Beco, G. (2016). Transition to Inclusive Education Systems According to the Convention on the Rights of Persons with Disabilities. *Nordic Journal of Human Rights*, 34(1), 40–59. Geraadpleegd van <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/18918131.2016.1153183>
- De Graaf, G. (2010). Gewoon of speciaal?. Meppel, Nederland: Stichting Downsyndroom.
- De Graaf, G. W. (2014). Students with Down syndrome in primary education in the Netherlands: regular or special? Effects of school placement on the development and the social network of children with Down syndrome and conditions for inclusive education.. Geraadpleegd van <https://www.in1school.nl/images/kennis-opinie/onderzoeken-extern/Doctoraat%20Gerirt%20Willem%20de%20Graaf%20students%20with%20Down%20syndrome.pdf>
- European Committee of Social Rights. (2018). Decision on admissibility and the merits: Mental Disability advocacy Center (MDAC) v. Belgium (Complaint No. 109/2014.). Geraadpleegd van [https://hudoc.esc.coe.int/eng/#!/{"ESCDcIdentifier":\["cc-109-2014-dadmissandmerits-en"\]}](https://hudoc.esc.coe.int/eng/#!/{)
- Greven, A., Harthold, H., & In1school. (2016, november). Zo kan het ook Scholen. Zo kan het ook Scholen, 1(1), 5–47. Geraadpleegd van <https://www.in1school.nl/zo-kan-het-ook-scholen>
- Grooff, T. (2014). Samen leren, Samen leven. Amersfoort, Nederland: CPS Onderwijsontwikkeling en advies.
- Hehir, T., Pascucci, S., & Pascucci, C. (2016). A Summary Of The Evidence On Inclusive Education. 2016. Abt Associates.. Geraadpleegd van http://alana.org.br/wp-content/uploads/2016/12/A_Summary_of_the_evidence_on_inclusive_education.pdf
- Inclusion International. (2018). Catalyst for Inclusive education:. Geraadpleegd van <https://www.catalystforeducation.com/resources/>
- Jordan, L., & Goodey, C. (1996). Human Rights and School Change: The Newham Story.. Geraadpleegd van <https://eric.ed.gov/?id=ED397595>
- Kruseman, J. H., Forder, C. J., & In1school. (2016). Mijn, jouw of onze school. Het recht op inclusief onderwijs in Nederland getoetst aan het Verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap. Een juridische analyse.. Geraadpleegd van <https://www.in1school.nl/images/kennis-opinie/onderzoeken-extern/Rapport-mijn-jouw-onze-school-versie-06072016.pdf>
- Onderwijsraad, Maassen van den Brink, H., & Van der Rest, A. (2016, 5 december). Passend onderwijs, advies. Geraadpleegd van <https://www.onderwijsraad.nl/publicaties/2016/passend-onderwijs/volledig/item7483>

Porter, G. L., & Towell, D. (2017, mei). Advancing Inclusive Education. Keys to transformational change in public education systems.. Geraadpleegd van <http://inclusiveeducation.ca/wp-content/uploads/sites/3/2013/07/Porter-and-Towell-Advancing-IE-2017-Online-FINAL.pdf>

Smits, J., Schoonheim, J., & In1school. (2016). Schendingen recht op inclusief onderwijs. Een analyse van de actuele situatie in Nederland Schendingen.. Geraadpleegd van <https://www.in1school.nl/images/kennis-opinie/onderzoeken-in1school/Rapport-schendingen-recht-op-inclusief-onderwijs.pdf>

Smits, J. C. (2011). Samen leren en het VN-verdrag. Almere, Nederland: Coalitie voor Inclusie.

Smits, J. C., Schoonheim, J., & In1school. (2015, 27 november). De juiste ondersteuning voor een kind met een beperking. Geraadpleegd van <https://www.in1school.nl/kennis-ondersteuning/ondersteuning-voor-ouders/item/de-juiste-ondersteuning-voor-een-kind-met-een-beperking>

Tashie, C. (1993). From Special to Regular, from Ordinary to Extraordinary.. Geraadpleegd van <https://eric.ed.gov/?id=ED387963>

Literatuur voor verdere verdieping

Downing, J. (1996). Including students with severe and multiple disabilities in typical classrooms. Maryland, Verenigde Staten: Paul H. Brookes Publishing Company.

Inclusive Solutions. (z.d.). [We work with anyone who wants to bring about the real systems changes that are necessary to move towards a truly inclusive society.]. Geraadpleegd van <https://inclusive-solutions.com>

Jorgensen, C. (2005). The inclusion facilitator's guide. Maryland, Verenigde Staten: Paul H. Brookes Publishing Company.

Jorgensen, C., Schuh, M., & Nisbet, J. (2005). The inclusion facilitator's guide. Maryland, Verenigde Staten: Paul H. Brookes Publishing Company.

Kluth, P. (2003). You're Going to Love This Kid!: Teaching Students With Autism in the Inclusive Classroom. Maryland, Verenigde Staten: Paul H. Brookes Publishing Company.

Kluth, P., & Chandler-Olcott, K. (2008). A Land We Can Share. Maryland, Verenigde Staten: Paul H. Brookes Publishing Company.

Mitchell, D. (2015). Wat echt werkt. Huizen, Nederland: Pica.